

Kraków, 7 października 2024 r.

Dr hab. Lech Trzcionkowski, prof. UJ
Uniwersytet Jagielloński
Wydział Filozoficzny, Instytut Religioznawstwa
ul. Grodzka 52, 31-044 Kraków

Recenzja osiągnięcia naukowego dr Przemysława Piwowarczyka w postępowaniu habilitacyjnym

Recenzja została sporządzona w związku z powołaniem mnie na recenzenta oraz na członka Komisji w postępowaniu o nadanie stopnia doktora habilitowanego dr. Przemysławowi PIWOWARCZYKOWI na podstawie art. 221 ust. 10 ustawy z 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2022 poz. 574 z późn. zm.).

Sylwetka naukowa dra Przemysława Piwowarczyka

Pan dr Przemysław Piwowarczyk jest badaczem rozpoznawalnym w środowisku polskich i zagranicznych historyków chrześcijaństwa późnej starożytności. Stopień doktora nauk humanistycznych uzyskał w 2013 r. w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach na podstawie rozprawy „Organizacja grup gnostyckich między II i IV w. n.e.” napisanej pod wspólną opieką promotorską ks. prof. dra hab. Wincentego Myszora (UŚ) i prof. dr hab. Ewy Wipszyckiej-Bravo (UW). Doktorat był wynikiem studiów w ramach Międzyuczelnianego Programu Interdyscyplinarnych Studiów Doktoranckich prowadzonego przez Akademię „Artes Liberales”. Dr Piwowarczyk łączy najlepsze cechy swoich nauczycieli. Pod opieką prof. ks. dra hab. Wincentego Myszora osiągnął wysokie kompetencje językowe niezbędne do pracy filologicznej i historycznej ze źródłami koptyjskimi Egiptu późnej starożytności oraz znajomość literatury gnostyckiej, przede wszystkim zbioru kodeksów z Nag Hammadi, natomiast długoletnia współpraca z prof. dr hab. Ewą Wipszycką-Bravo wyposażała go w warsztat historyczny oparty na rzetelności podstawy źródłowej, krytycznym myśleniu i operowaniu zniuansowanym spektrum prawdopodobieństwa i pewności twierdzeń naukowych oraz wiedzę o środowiskach monastycznych.

Od 1 października 2014 r. dr P. Piwowarczyk jest zatrudniony w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, na Wydziale Humanistycznym (do 1 października 2020 r. Wydział Filologiczny), początkowo na stanowisku adiunkta, a od 1 grudnia 2022 roku stanowisku profesora uczelni.

Ocena głównego osiągnięcia naukowego

We Wniosku o przeprowadzenie postępowania w sprawie nadania doktora habilitowanego w dyscyplinie historia z dnia 16 maja 2023 roku dr Przemysław Piwowarczyk wskazał jako podstawowe osiągnięcia naukowe monografię *Monastic Microtheologies. Religious Expressions and Imagery in the Monastic Letters from Western Letters*, Leuven: Peeters 2022 (The Journal of Juristic Papyrology Supplement XLII). Wskazana przez dra Piwowarczyka monografia jest rzetelną rozprawą, której celem jest rekonstrukcja wyobrażeń religijnych mnichów koptyjskich z regionu Teb Zachodnich na podstawie analizy wyodrębnionego korpusu źródeł – korespondencji monastycznej w języku koptyjskiej w późnej starożytności (koniec V – połowa VIII wieku). Praca skupia się na problemach źródłoznawczych ukazujących potencjał źródeł dokumentowych (listy) dla badania mentalności lokalnego środowiska mnichów.

Zanim przystąpię do omówienia przedłożonej do oceny publikacji, chciałbym krótko przedstawić perspektywę oceny wynikającą z mojego usytuowania w świecie nauki. Monografie historyczne mogą być zaadresowane do różnych kręgów odbiorców. Największym kręgiem jest grupa naukowców specjalizujących się w tej samej dziedzinie, w tym wypadku są to osoby dysponujące odpowiednimi kompetencjami językowymi w zakresie języka koptyjskiego i prowadzącymi badania nad monastycyzmem lub, szerzej, chrześcijaństwem egipskim późnej starożytności. Szerszym kręgiem czytelników są historycy chrześcijaństwa późnego antyku poszukujący wiedzy w obszarze pozostającym poza polem ich własnej ekspertyzy. Uwzględniając ten krąg odbiorców monografia powinna być wyposażona w zestaw narzędzi umożliwiający pełny dostęp do treści. Tłumaczenia angielskie wszystkich tekstów koptyjskich, z których część została dokonana przez Autora, jest niewątpliwie wyciągnięciem ręki do tego rodzaju czytelnika. Oczekiwałbym jednak nieco szerszego przedstawienia kontekstu funkcjonowania monastycyzmu koptyjskiego oraz prezentacji stanu badań ze wskazaniem miejsca prezentowanej monografii na tle dotychczasowej historiografii podejmującej pokrewne zagadnienia. Trzecim kręgiem czytelniczym są historycy religii i kultury starożytnej sięgający po monografie specjalistyczne w poszukiwaniu materiału

porównawczego umożliwiającego budowanie teorii poprzez redefiniowanie pojęć i rektyfikację kategorii i klasyfikacji zjawisk religijnych. Monografia dr Piwowarczyka jest skierowana do pierwszego kręgu odbiorców. Chodzi bowiem o specjalistyczną rozprawę skupioną na badaniach źródłowych ściśle określonego korpusu źródeł, których lokalność i specyfika są świadomym i jasno wyartykułowanym wyborem Autora. W przypadku niżej podpisanego chodzi o historyka religii zajmującego się transformacją kultury późnej starożytności ze szczególnym uwzględnieniem procesów sakralizacji tekstów we wspólnotach czytelnicych oraz społecznym funkcjonowaniem jednostek charyzmatycznych. Należę zatem do drugiego i trzeciego kręgu potencjalnych czytelników. Sądzę jednak, że zbieżność horyzontów poznawczych jest możliwa do osiągnięcia, zwłaszcza w zakresie oceny postawionego problemu badawczego, przyjętej metodologii oraz konkluzji.

Z perspektywy metod zastosowanych w źródłowych badaniach historycznych kryteriami oceny pracy zależy nie tylko od rzetelności warsztatu (kompetencje językowe, opanowanie materiału źródłowego), ale również od oryginalności sformułowanego problemu i pytań badawczych sterujących doбором źródeł tworzących zasadniczy korpus poddany analizie oraz poprawność wniosków wynikających z analizy danych uzyskanych z informacji źródłowej dzięki postawieniu pytań badawczych. Ocena istotności wkładu Autora w rozwój badań nad późnym antykiem jest uzależniona od odpowiedzi na dwa pytania: czy postawione pytania badawcze są wystarczająco nowatorskie, że udzielone odpowiedzi rozszerzają bądź pogłębiają naszą wiedzę o badanym zjawisku oraz czy wszystkie etapy badawcze zostały przeprowadzone zgodnie z przyjętymi założeniami.

Tytuł monografii składa się z dwóch części: tytułem zasadniczym: *Monastic Microtheologies* uzupełnionym przez *Religious Expressions and Imagery in the Monastic Letters from Western Letters*. Pierwsza wprowadza nowy termin, „mikroteologie (monastyczne)”, który Autor przedstawia jako istotną innowację wprowadzoną do dyskursu historycznego. Oceniając tę propozycję teoretyczną z perspektywy historyka religii pozwolę sobie na zachowanie dystansu. Moje wątpliwości dotyczą zarówno wyboru terminu, jak i definicji pojęcia nim oznaczonego. Mój sceptycyzm wobec terminu „mikroteologie” jest spowodowany konotacjami, jakie niosą za sobą jego dotychczasowe zastosowania w dziedzinie teologii, która radykalnie różni się od podejścia historycznego. Uważam bowiem, że zapożyczenie terminu „mikroteologie” z teologii nie jest i nie może być neutralne poznawczo. W przypisie 1 (s. 3) Autor przywołuje dwóch teologów, polskiego werbistę A. Pietrzaka i amerykańskiego teologa pentekostalnego Nimi Wariboko. W obu przypadkach mamy do czynienia z konfesyjnym dyskursem teologicznym, który powinniśmy jasno

oddzielić od dyskursu historycznego. Dla Wariboko celem mikroteologii jest wykrywanie drobnych działań, rozbieżności lub błędów, które są źródłem rozpoznawania teologii potocznej. Zgodnie z teologią pentakostalną (w wersji Wariboko mocno zaprawioną filozofią postmodernistyczną), kładącą nacisk na działanie ducha/boga/Jezusa w życiu chrześcijanina, w tych drobnych czynach, pięknych i szpetnych, ujawnia się codzienne zatroskanie o sprawy ostateczne. Obserwacja codziennej (potocznej) mikroteologii daje sposobność analizy działania ducha w codzienności. Innymi słowy w „mikroteologiach” teolog akademicki może zobaczyć manifestacje boga w codziennym działaniu. W literaturze polskiej termin „mikroteologie” został upowszechniony przez Macieja Bielańskiego, który nadał taki tytuł swojemu zbiorowi krótkich esejów filozoficzno-teologicznych. Konfesyjne znaczenie tego terminu mocno utrudnia stosowanie do w dyskursie naukowym. Przemysław Piwowarczyk zapożycza termin „mikroteologie”, zapewne skuszony jego zwodniczą atrakcyjnością, lecz nadaje mu nowe znaczenie. W Jego intencji chodzi zatem nie tyle o zapożyczenie pojęcia, co terminu. Zgodnie z zaproponowaną definicją mikroteologie oznaczają „particular expressions referring to complex but inarticulated theological systems, i.e., isolated phrases about God and the supernatural realm, used in a frame of larger textual units which are essentially of a non-theological nature”, co w autoreferacie zostało przełożone jako „partykularne ekspresje złożonych, lecz niewyartykułowanych systemów teologicznych, co w praktyce oznacza izolowane wypowiedzi na temat Boga i świata ponadzmysłowego użyte w kontekście większych całości o zasadniczo nieteologicznym charakterze”. Tak zdefiniowane pojęcie nadal budzi wątpliwości co do możliwości heurystycznych zbudowanego na nim narzędzia analitycznego. Zakłada bowiem istnienie spójnych, złożonych „systemów teologicznych” w umysłach mnichów koptyjskich piszących listy na ostrakonach pomiędzy końcem V wieku a połową wieku VIII. Przyjęcie istnienia takich systemów w definicji kategorii analitycznej sprawia, że czytelnik oczekuje w konkluzji jasnego *quod erat demonstrandum*, jednak rekonstrukcja złożonych „systemów teologicznych”, ze względu na przyjętą metodę, okaże się niemożliwa.

Druga wątpliwość dotyczy samego procesu definiowania, kluczowego dla procesu teoretyzowania i tworzenia narzędzi analitycznych. Wprowadzając nowe pojęcie analityczne („mikroteologie”) Autor określa jego granice (czasami rozmyte) poprzez wykazanie podejść pozornie pokrewnych, jednak w istocie różnych od zaproponowanych założeń metodologicznych wynikających z przyjętej definicji „mikroteologii”. Pierwszym pojęciem graniczącym z „mikroteologiami” jest „teologia potoczna” („everyday theology”). Tego stwierdzenia Autor nie rozwija. Słusznie, gdyż chodzi o praktykę konfesyjną skupioną na

stosowaniu ideologii religijnej (chrześcijańskiej) w życiu codziennym osób orientujących swą egzystencję na realizowanie norm formułowanych przez instytucje (kościół) lub wynikającą z założeń ideologicznych ruchu religijnego (*vide* pentekostalizm i ruchy charyzmatyczne). Chodzi na przykład o praktykę lektury tekstów uznanych w danej grupie za autorytatywne w poszukiwaniu rozstrzygnięć w życiu codziennym. Tak rozumiana teologia potoczna może być przedmiotem badań socjologicznych, antropologicznych lub historycznych, jednak nie powinna być narzędziem analitycznym stosowanym przez naukowców prowadzących badania w ramach nauk empirycznych. Drugim pojęciem jest „religia wernakularna” (*vernacular religion*) zaproponowana przez Leonarda N. Primiano. Wskazaną różnicą jest założenie, że „mikroteologie” skupiają się na ekspresji językowej w badanym korpusie tekstów, natomiast religia wernakularna jest narzędziem umożliwiającym badanie religijności w jej dyskursywnym i behawioralnym wymiarze (s. 4 z powołaniem się na L.N. Primiano, *Vernacular religion and the search for method in religious folklife*, „Western Folklore” 54 [1995]). Wskazanie na tę różnicę, spójne z przyjętą przez Autora metodologią, ujawnia jednak brak podjęcia problemu listu jako swoistej praktyki mnichów koptyjskich, którą można interpretować z perspektywy antropologii historycznej i podejścia proponowanego przez dynamicznie rozwijające się podejście *material religion*. Kolejnym, trzecim, modelem analitycznym, wyznaczającym granice pojęcia „mikroteologie” jest koncepcja religii ludowej (*religiöse Volkskunde, folk religion*). Autor podaje kilka powodów tego rozróżnienia jest jej relacyjność (religia ludowa przeciwstawiona religii elit, religii oficjalnej, zorganizowanej) oraz anachroniczność (religia ludowa, podobnie jak kultura ludowa jest konstruktem eurocentrycznej nowożytności przeciwstawiającej miejską cywilizację wiejskiemu ludowi dzielającemu zabobonną religijność z ludami pierwotnymi). Pojęcie „religii ludowej” zostało poddane krytyce, która istotnie ograniczyła jego wartość analityczną. Pokrewnym pojęciem, czwartym w procesie konstruowania kategorii przez Autora, jest pojęcie religii ludowej (*popular religion*) rozumianej jako religia społeczności niebędących specjalistami religijnymi działającymi w ramach struktur instytucjonalnych, a zatem religia (w jej różnych wymiarach) społeczności nie-elitarnych. Związek jak rozumianej *popular religion* z masami utrudnia stosowanie tej kategorii do badania specyficznego środowiska mnichów koptyjskich, chociaż należy pamiętać, że bywa ona wykorzystywana przez historyków religii starożytnych.

Wyszczególniając podejścia, które dookreślają definicję „mikroteologii” poprzez wykazanie odrębności wprowadzanego pojęcia od zastanych ram teoretycznych, warto wspomnieć o podejściu mającym duży potencjał heurystyczny w badaniach nad religiami starożytnymi i które z powodzeniem mógłby stanowić ramę teoretyczną dla projektu dra

Piwowarczyka. Chodzi o podejście znane jako „religia przeżywana” (*lived religion*), które w badaniach nad religiami starożytności z powodzeniem zastosował Jörg Rüpke i Rubina Rujá (projekt Lived Ancient Religion, LAR). Pojęcie to zostało teoretyzowane przez Nancy T. Ammermann jako *embodied and enacted forms of spirituality that occur in everyday life*. Analiza korespondencji monastycznej w ramach teoretycznych „religii przeżywanej” uwolniłoby Autora od ciężaru udowodnienia istnienia niewyartykułowanych „systemów teoretycznych”, a pozwoliłaby na skupienie się na ekspresji wyobrażeń religijnych w sytuacjach codzienności, których materialną pozostałością są zapisane na skorupach i łupkach listy mnichów. Ostatecznie, znowu sięgając po współczesne teorie religii, religia jest nieustannym sposobem radzenia sobie z sytuacjami nieprzystawalności naszych potrzeb z możliwościami. Religia, jak podkreśla Rüpke, realizuje się w twórczym działaniu (*religion in making*), które lepiej wyraża czasownik niż rzeczownik reifikowany w „złożonych systemach teologicznych”.

O ile nie przekonuje mnie koncepcja „mikroteologii” jako narzędzia heurystycznego, o tyle druga część tytułu bardzo dobrze oddaje charakter pracy. Sam Autor wprowadza we Wstępie pojęcia, które moim zdaniem stoją w sprzeczności z zaproponowaną przez niego definicją „mikroteologii”, a mianowicie „mentalności (religijnej)” (s. 4), duchowości (*spiritual life*, s. 6-7) oraz systemu wierzeń (s. 6), religijnego *imaginarium* (*religious imaginary*, s. 6). Żadne z tych pojęć nie musi zakładać istnienia „złożonych systemów teologicznych”, których ekspresją językową są badane przez dra Piwowarczyka słowa, zwroty, cytaty i wypowiedzi. Pojęcie mentalności, światopoglądu lub wyobraźni religijnej dotyczy bowiem ucieleśnionych sieci semantycznych, które mają swoje zakorzenienie w praktyce życia mnichów i ich schematach poznawczych, w przypisywaniu przez nich sprawczości osobom i mocom nadprzyrodzonym jako istotnego czynnika kierującego codzienną komunikacją. Zastosowana metoda oraz wysokie kryteria rzetelności naukowej (autodyscyplina Autora) stanęły na przeszkodzie zrealizowania ambitniejszego przedsięwzięcia badawczego wprowadzającego nowe narzędzie heurystyczne, dały nam jednak bardzo wartościową pracę źródłową.

Prymarną podstawą źródłową rozprawy są listy dokumentowe tworzące *corpus* zachowanej koptyjskiej korespondencji monastycznej z regionu Teb Zachodnich. Rozproszona w różnych kolekcjach korespondencja została wydana w ponad dwudziestu publikacjach źródłowych ogłoszonych między 1893 a 2015 rokiem, które Autor uzupełnił o ostraka rozproszone w czasopiśmie i monografiach oraz materiały z polskich prac archeologicznych. Dr Piwowarczyk doskonale panuje nad całością tego materiału źródłowego

i należy do grona specjalistów mających wysokie kompetencje w zakresie papirologii koptyjskiej. Charakterystyka tego zespołu źródeł została przedstawiona we wstępie (s. 41-46, z tabularycznym zestawieniem na ss. 43-44). Autor wyodrębnia korespondencję monastyczną pochodzącą z interesującego go obszaru na podstawie jasno i ostrożnie sformułowanych kryteriów. Dokonanie wyboru źródeł wymagało zdefiniowania kryteriów uznania danego dokumentu za list należący do wyodrębnionej kategorii. Dwa przyjęte kryteria nie budzą zastrzeżeń (listy pisane przez osoby zidentyfikowane jako mnisi do innych mnichów oraz listy pisane przez mnichów do osób spoza tego środowiska – kapłanów i świeckich). Trzecie kryterium jest bardziej problematyczne, gdyż chodzi o listy pisane przez osoby spoza środowiska monastycznego, których adresatami byli mnisi, co dostarczyło przesłanki do zaliczenia ich do korespondencji monastycznej. Sam Autor przyznaje, że decyzja ta ma charakter pragmatyczny (s. 45) i wynika z założenia, że osoby pozostające w kontakcie ze środowiskiem monastycznym podzielały jego mentalność, a zatem listy adresowane do mnichów mogą być podstawą źródłową w badaniach nad ich mentalnością. Szczegółowe analizy pokazują, że ta decyzja była słuszna. Drugim problemem, przed którym stanął Autor, jest związany z koniecznością identyfikacji poszczególnych listów jako należących do wyodrębnionej kategorii w sytuacji, gdy brak wyraźnych cech charakterystycznych w samym dokumencie. Dodatkowa trudność wynika z faktu, że część zbioru nie została znaleziona *in situ* podczas wykopalisk archeologicznych, lecz pochodzi z funkcjonującego od XIX wieku rynku antykwarecznego. Autor zdaje sobie sprawę z tych trudności, dlatego podkreśla znaczenie tych zbiorów dokumentów, co do których posiadamy pewność dotyczącą proveniencji. Chodzi o *dossier* epistolarne mnicha imieniem Frange, *dossier* Epifaniosa z Topos Epifaniosa oraz zbiór listów Kyriakosa ze stanowiska archeologicznego TT 65-67. Do tego dochodzi *dossier* biskupa Abrahama z Hermonthis. Korpus źródeł dokumentowych został uzupełniony o źródła narracyjne relewantne dla badanej problematyki. Chodzi o używany w kościele koptyjskim synaksarion Górnego Egiptu zawierający krótkie żywoty świętych związanych regionem Teb Zachodnich (s. 57-51) oraz o korpus źródeł związanych z Pesynthiosesem z Koptos (s. 51-53).

Jeśli chodzi o zakres geograficzny analizowanego materiału, P. Piwowarczyk definiuje go jako „szeroki region tebański (*wider Theban religion*)”, zaliczając do niego nie tylko klasztory i eremy położone w Tebach Zachodnich, ale również ośrodki między Deir el-Gizaz południu (30 km od centrum) oraz Hermonthis na północy i koptyjskie Ape na wschodnim brzegu Nilu (s. 8-9). Pewnym brakiem monografii jest brak mapy przedstawiającej cały obszar objęty zainteresowaniem Autora, załączony został wyłącznie przejrzysty plan

głównych miejsc monastycznych w samych Tebach Zachodnich. Stwierdzenie, że region tebański był wyodrębnionym mikroświatem monastycznym powinno znaleźć swoje odzwierciedlenie w większej uwadze poświęconej aspektom przestrzennym analizowanego środowiska.

Badania źródłowe są uzależnione od pytań, które postawi źródłom badacz/badaczka. Późnoantyczna korespondencja monastyczna z regionu Teb Zachodnich, w zależności od sformułowanego kwestionariusza badawczego, może dostarczyć informacji dotyczących historii gospodarczej, instytucji, zwłaszcza relacji między instytucjami religijnymi a administracją państwową oraz historią języka koptyjskiego. Nowatorstwo dra Piwowarczyka polega na wykorzystaniu tego zbioru dokumentów do badań nad historią mentalności religijnej. Wymaga to przyjęcia założenia, że występujące w listach zwroty, wyrażenia, cytaty biblijne i błogosławieństwa należy interpretować jako ekspresję specyficznej lokalnej mentalności, a nie jako zestandaryzowane formuły.

Szczegółowa analiza tekstów ogranicza się do wyodrębnionego korpusu źródeł dążąc do kompletności i systematyczności często prezentowanej w tabelach, co umożliwia w wielu przypadkach dokonywanie podsumowań statystycznych. Ze względu na fragmentaryczność i przypadkowość próby analizy statystyczne nie mogą prowadzić do wniosków, które umożliwiają nowożytnie archiwa lub badanie dużych korpusów językowych, jednak dają pojęcie o zakresie bazy źródłowej. Czytelnik musi jednak pamiętać, że nie wszystkie wypisy źródłowe została ujęta w formie tabeli, gdyż taka forma prezentacji była łatwiejsza w przypadku zestawienia bardziej sformalizowanych elementów niż w sytuacji większej złożoności wymagającej subtelniejszych zabiegów interpretacyjnych. Przykładem nich będzie zestawienie formuł z prośbą o modlitwę w *dossier* topos Epifaniośa w formie tabeli z szczegółową analizą analogicznych próśb w *dossier* Frangego (s. 130-140 z uwagą Autora na s. 137). Uporządkowanie danych w tabelach według numerów nadanych przez wydawców źródeł ułatwia bieżącą konsultację zestawienia w czasie lektury, jednak utrudnia samodzielną analizę i wyciąganie wniosków z tych mikro-baz danych. Dodatkowy problem stanowi brak czyszczenia danych w kolumnach dostarczających informacji merytorycznej według jednolicie przyjętych kryteriów. W niektórych przypadkach napotykamy na rozbieżność (np. na str. 129 formuła modlitewna z listu *P.Mon.Epiph.* 341 została przetłumaczona przez „pray for me in your holy prayers” natomiast w tabeli mamy nieco niejasne „for means to please God”). Również podsumowania „statystyczne” mogły być bardziej precyzyjne: na s. 135 czytamy „most prayer requests are not related to a specific matter and could be treated as a rhetorical recognition of the addressee’s status as a person capable of effective intercession

before God”, podczas gdy z tabeli wynika, że chodzi o 40 formuł zamykających list na ogólną liczbę 65. Wreszcie niektóre tabele składają się z jednego wiersza i być może lepszym rozwiązaniem byłoby połączenie ich w większe całości. W sumie w tekście zostało umieszczonych 17 tabel ([1] Literary compositions on the Theban ostraca according to finding spots, s. 33-4; [2] Letters in the editions of Theban ostraca, s. 43-4; [3] The term ‘Christ-bearer’ in Theban monastic letters, s. 68-70; [4] The term ‘Christ-bearer’ (sic! należy skorygować na ‘Spirit-bearer’) in the Theban monastic letters, s. 72-73; [5] Angelic appellations in Theban monastic letters, s. 78-80; [6] Theban ostraca with biblical passages, s. 98-103; [7] Prayer requests from Topos of Epiphanius, s. 130-135; [8] Developed blessing formula in Bishop Abraham’s dossier, s. 151; [9] Reference to blessing in O. Brit. Mus. Copt. I 66/1, s. 152; [10] Formulas containing intended effect of blessing, s. 152; [11] Blessing formula in O. Lips. Copt. II 325, s. 153; [12] Conditional blessing in the Theban monastic letters, s. 154-157; [13] Blessing as crops in the Theban legal documents, s. 160; [14] Blessing in P.Mon.Epiph. 84, s. 162; [15] Blessing in O.Crum. ST 274, s. 163; [16] Complex blessing formulas in the Theban monastic letters, s. 168-169; [17] Elaborated blessings in the Theban letters).

W monografii niektóre partie tekstu rozwijają analizy przeprowadzone wcześniej w artykułach i rozdziałach napisanych i wydanych języku polskim. Pominięcie w bibliografii własnych tekstów niewydanych po angielsku utrudnia czytelnikowi sięgnięcie do wcześniejszych prac Autora omawiający ten sam lub zbliżony problem. Na przykład klasyfikacja funkcji tekstów biblijnych znajdujących na ostrakach w regionie Teb umieszczona w monografii (s. 107 i nast.) rozwija i modyfikuje analizy przedstawione w artykule „Ostraka z Teb Zachodnich jako źródło do badań...” (s. 175 i nast.). Oczywiście nie chodzi tutaj, i chcę to z całą odpowiedzialnością podkreślić, o autoplgiat, lecz o decyzję autorską i redakcyjną. Tekst angielski jest uzupełniony o nowe przemyślenia, a przypisy uzupełnione o nowe odwołania do literatury przedmiotu i źródeł. Czasami jednak nowsza wersja argumentacji zatracza to, co było cenne we wcześniejszej, polskiej, redakcji. Na przykład lista źródeł potwierdzających obród księgami biblijnymi wspierająca argumentację dotyczącą cytatów biblijnych na ostrakach z Teb Zachodnich („Ostraka z Teb Zachodnich, s. 177) została pominięta w tekście angielskim, ze szkodą dla wywodu.

Pytania badawcze nie zawsze zostały wyrażone wprost, często są zawarte *implicite* w tekście i wynikają bezpośrednio z przyjętej metody. Dr Piwowarczyk nie dąży do generalizacji wniosków przekraczającej granice wyznaczone korpusem źródeł. Informacje źródłowe są wydobywane poprzez ustrukturyzowaną analizę tekstu. Książka została

podzielona na trzy rozdziały. Pierwszy analizuje „znaczące teologicznie” wyrażenia językowe określające mnichów cytaty i aluzje biblijne. W pierwszym podrozdziale słowa i wyrażenia są traktowane jako źródło wiedzy o koncepcjach dotyczących statusu mnichów. Badanie leksykograficzne terminologii wykorzystuje dane językowe spoza badanego kręgu słusznie zakładając, że język jest fenomenem społecznym przekraczającym granicę kręgu monastycznego Zachodnich Teb. Drugi podrozdział zajmuje się cytatami biblijnymi w listach monastycznych. Można zastanowić się, czy chodzi tę samą kategorię zjawisk, co w pierwszym podrozdziale. O ile w przypadku określeń odnoszących się do mnichów mamy do czynienia z analizą zasobu słów charakteryzujących mnichów z perspektywy ich statusu, a tyle tutaj chodzi o badania intertekstualne, w których głównym pytaniem badawczym dotyczą zbioru tekstów biblijnych przywoływanych w listach oraz ich funkcji retorycznej. Zrozumienie intertekstualnych nawiązań w kontekście lokalnym zostało ułatwione w części przedstawiającej informację o kulturze literackiej mnichów z regionu Teb Zachodnich.

Drugi rozdział wydobywa z badanego korpusu akty mowy, a zatem performatywną funkcję języka religijnego wyrażoną w modlitwie i błogosławieństwie. Wyodrębnienie tej kategorii wypowiedzi językowych jest uzasadnione i prowadzi do istotnych wniosków dotyczących roli mnichów jako pośredników między lokalną społecznością a Bogiem. Rozdział składa się z dwóch podrozdziałów poświęconych dwóm podstawowym formom performatywnych aktów mowy: modlitwie i błogosławieństwu, uzupełnionych analizą inwokacji do Trójcy Świętej, do Boga, do Chrystusa, Maryi i świętych oraz kwestii kierownictwa duchowego w specyficznym medium korespondencji monastycznej. Dr Piwowarczyk podjął słuszną decyzję odrębnego omówienia tych form wypowiedzi w poszczególnych *dossier*. Z analizy korpusu z toposu Epifaniosa wynika, że prośby o modlitwę miały dwie zasadnicze funkcje. Z jednej strony stanowiły narzędzie retoryczne wzmacniające pozycję charyzmatycznych przywódców jako skutecznych mediatorów między autorami listów a Bogiem, z drugiej były istotnym elementem budowania i wzmacniania autorytetu „mężów bożych”. Analiza szczegółowych intencji wnosi istotną korektę do modelu zaproponowanego przez Petera Browna (s. 135-136) i ukazuje lokalną rolę poszczególnych autorytetów religijnych. W drugim podrozdziale dr Piwowarczyk dokonuje szczegółowej analizy drugiej formy performatywnych aktów mowy o dużej skuteczności – błogosławieństwom. Jest to jedna z najmocniejszych teoretycznie części pracy, w której dokonano przekonującej analizy semantycznej pojęcia błogosławieństwa i zaproponowano, w polemice z tezami Daniela Canera, rozszerzony model „koła błogosławieństw”.

W rozdziale trzecim dr Piwowarczyk przeprowadza analizę złożonych koncepcji teologicznych w narracyjnych częściach listów (poza formułami, prośbami i inwokacjami). Podobnie jak w pozostałych częściach rozprawy Autor zachowuje powściągliwość ograniczając swoje rozważania do informacji, które znajdują się w badanym korpusie źródeł. Celem jest zaprezentowanie światopoglądu jako formy mentalności podzielanej przez kolejne pokolenia mnichów koptyjskich regionu Zachodnich Teb. Przedstawione w tej części rozprawy wyniki badań dają namiastkę antropologii historycznej tego środowiska przedstawiając ogólne koncepcje dotyczące miejsca człowieka w świecie, emocji i relacji z rzeczywistością przekraczającą doświadczenie życia potocznego.

W konkluzji dr Piwowarczyk podkreśla zindywidualizowany sposób używania zastanych formuł języka religijnego i cytatów biblijnych, dostosowanych do konkretnej sytuacji komunikacyjnej. Przekonująco również wskazał na kilka specyficznych cech przeanalizowanej korespondencji monastycznej świadczących o specyfice lokalnej.

Moje uwagi krytyczne dotyczące przydatności pojęcia „mikroteologii” jako narzędzia heurystycznego i ramy teoretycznej rozprawy w żaden sposób nie podważają jej wartości. Przeciwnie, świadczą o tym, że mamy do czynienia z niezwykle rzetelnym studium źródłoznawczym, które pobudza do refleksji historyka religii. Sądzę, że materiał zebrany i usystematyzowany przez dra Piwowarczyka może i powinien się stać podstawą dalszych badań, być może przyjmujących inną perspektywę teoretyczną i rozszerzających podstawę źródłową o inne formy ekspresji religijnej, o których Autor mówi na marginesie swoich analiz.

Ocena pozostałego dorobku naukowego, organizacyjnego i dydaktycznego

Od uzyskania stopnia doktora nauk humanistycznych dr Piwowarczyk publikuje wyniki swoich badań dotyczące religii późnoantycznego Egiptu w miejscach, które zapewniają proces recenzyjny znakomitej jakości. Ogólnie rzecz ujmując, dorobek dra Piwowarczyka w dziedzinie nauki o starożytności wpisuje się w bardzo wysokie standardy publikacyjne. W latach 2015 – 2023 ogłosił 17 artykułów w czasopiśmie recenzowanych (w tym w „Gnosis”, „Studi e materiali di storia delle religioni”, „Journal of Juristic Papyrology”, „Adamantius”, „Studia źródłoznawcze” i „Vox Patrum”), 18 rozdziałów w monografiach (zwraca uwagę rosnąca waga publikacji w międzynarodowych wydawnictwach naukowych o dużym zasięgu: Mohr Siebeck, Routledge, Springer, De Gruyter, Peeters) oraz monografię *Lexicon of Spiritual Powers in the Nag Hammadi “Library” in the Light of the Texts of Ritual Power,*

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2021, która od chwili wydania stoi w mojej bibliotece wśród innych *reference books* będąc niezbędnym narzędziem w badaniach nad wyobrażeniami religijnymi późnego antyku. Aktywność dra Piwowarczyka potwierdza także udział w 10 konferencjach międzynarodowych zagranicą i 5 konferencjach międzynarodowych w kraju oraz 11 konferencjach krajowych. Dr Piwowarczyk zrealizował jako kierownik dwa granty (*Publikacja „Lexicon of Spiritual Powers in the Nag Hammadi Library”* przez Wydawnictwo USŚ (Doskonała Nauka – Wsparcie monografii naukowych, okres realizacji 2020 – 2021) i *Związki pomiędzy demonologią tekstów z Nag Hammadi a demonologią magii późnoantycznej* (NCN, PRELUDIUM 9; okres realizacji 2014 – 2019) a także jako członek zespołu kierowanego przez prof. Ewę Wipszycką-Bravo (*Mnisi i wspólnoty monastyczne we wschodnim Śródziemnomorzu (IV–VIII w.)* w ramach grantu NCN, MAESTRO (okres realizacji 2016 – 2022)). Obecnie jest kierownikiem dwóch grantów NCN: *Poprzez stulecia, języki i kultury – Cuda św. Menasa jako źródło historyczne, utwór literacki i tekst liturgiczny* (NCN, OPUS 41; realizacja od 2022; członkowie zespołu: dr. hab. Jan Stradomski (UJ), dr Julia Doroszevska (UW), dr Filip Doroszewski (UKSW), dr Rafał Zarzeczny (Pontificio Istituto Orientale), mgr lic. kan. Mirosław Cichoń (Pontificio Istituto Orientale), dr Agata Deptuła (UW), dr Nikoloz Akeksidze (Free University of Tbilisi)) oraz *Ucieleśniona religia (embodied religion) świeckich chrześcijan w późnoantycznym Egipcie* (NCN, SONATA 39; NCN; realizacja od 2021; członek zespołu: mgr Adam Nieuważny (UW)).

Jeśli można w tym miejscu pozwolić sobie na ton osobisty, jeden aspekt aktywności naukowej dra Piwowarczyka, o którym nie wiedziałem przed otrzymaniem pełnego *dossier* dorobku naukowego, ujął mnie szczególnie. Chodzi o badania dotyczące historii lokalnej. Jako osoba wychowana w południowej dzielnicy Katowic – Brynowie z zazdrością spoglądam na Bogucice, które w osobie Habilitanta uzyskały znakomitego historyka.

Podsumowując: wszechstronność i intensywność działalności naukowej dra Piwowarczyka w pełni spełniają oczekiwania, jakie można mieć wobec badacza na tym etapie kariery naukowej.

Osiągnięcia dydaktyczne i organizacyjne

Jeśli chodzi o osiągnięcia dydaktyczne i organizacyjne wypada powtórzyć informacje zawarte w Autoreferacie. Dr Piwowarczyk prowadzi zajęcia kursowe na kierunkach filologia klasyczna i mediteranistyka z historii starożytnego Bliskiego Wschodu oraz z historii

starożytnej Grecji i starożytnego Rzymu (wykład). Oprócz tego prowadził kursy z mitologii starożytnej, religii Greków i Rzymian, historii widowisk i sportu, historii podróży. W zakresie działalności organizacyjnej pełnił różne funkcje w ramach UŚ, w tym funkcję pełnomocnika dziekana Wydziału Filologicznego ds. jakości kształcenia i wiceprzewodniczącego wydziałowego zespołu ds. jakości kształcenia oraz pełnomocnika dziekana Wydziału Humanistycznego ds. studenckich.

Podsumowanie

Stwierdzam, że monografia naukowa dr Przemysława Piwowarczyka, *Monastic Microtheologies. Religious Expressions and Imagery in the Monastic Letters from Western Letters*, jest samodzielnym i oryginalnym dorobkiem naukowym Autora i stanowi istotny wkład w badania naukowe w dyscyplinie historia. Wnoszę o dopuszczenie dr Przemysława Piwowarczyka do dalszych etapów procedury habilitacyjnej.

Dr hab. Lech Trzcionkowski, prof. UJ

